

ПРОБЛЕМИ ВНУТРІШНІХ ВІЙСЬКОВИХ ПОЗИК У РОСІЙСЬКІЙ ІМПЕРІЇ В ПЕРІОД ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ У НАУКОВІЙ СПАДЩИНІ СУЧАСНИКІВ ТІЄЇ ЕПОХИ

Стаття присвячена аналізу наукової спадщини представників дореволюційної економічної науки щодо проблеми внутрішніх військових позик у роки Першої світової війни. Автором доведено, що імперські науковці авторитетно, з наведенням фактів і необхідних статистичних даних, виправдовували доцільність уже випущених імперським урядом внутрішніх військових позик та обґрунтували необхідність та нагальність у випуску нових військових позик. При цьому в працях тогочасних науковців не приховувалася основна мета військових позик – отримання урядом Російської імперії коштів для фінансування війни, ціною життя та зuboжіння власного народу.

Ключові слова: *Перша світова війна, Російська імперія, державний бюджет, військові позики, облигації, паперові гроші, грошова система, фінансова політика.*

Війна завжди потребує значних фінансових ресурсів. Одним із ефективних джерел для фінансування непомірних витрат на війну часто були випуски облигацій внутрішніх позик. Така практика застосовувалася всіма будь-коли воюючими країнами не тільки з фіскальною метою, а й для стабілізації грошової системи країни. Скрутне фінансове становище Російської імпе-

---

* Орлик Світлана Владиславівна – кандидат економічних наук, доцент кафедри суспільних наук та документознавства Кіровоградського національного технічного університету.

рії у період Першої світової війни змусило випустити шість внутрішніх позик на загальну суму 8 млрд. руб. Але важливо не скільки позичено коштів, а на скільки організовано залучення громадськості та ділових кіл до цього процесу, важливо на які цілі спрямовувалися отримані кошти. Важливий економічний ефект!

Над цими та іншими питаннями працювали імперські науковці – економісти та фінансисти. Вони досліджували практику випуску облігацій внутрішніх позик у Російській імперії та вивчали досвід інших країн. У своїх наукових статтях вони критикували, вказували на недоліки, надавали конкретні пропозиції імперському уряду та міністерству фінансів щодо удосконалення існуючої організації системи внутрішніх позик і навіть пропагували необхідність проведення наступних позик. Позитивним було те, що науковці в імперську добу відгукнулися на вимоги часу і своїми працями прагнули виправити недосконалу ситуацію, яка склалася в системі організації внутрішніх позик. Праці науковців, сучасників Великої війни, також є важливим джерелом дослідження проблем історії Першої світової війни.

Особливої уваги потребує аналіз публікацій часів Першої світової війни відомих учених М.І. Боголепова¹, П.П. Мігуліна², Ф.А. Менькова³, В.А. Мукосєєва⁴, М.І. Туган-Барановського⁵, М.І. Фрідмана⁶, Л.Н. Яснопольського⁷ та ін. У своїх працях, опублікованих переважно в окремих брошурах, тематичному збірнику «Военные займы» та на шпальтах тогочасних газет і журналів вони розглядали питання військових позик з точки зору очевидців цих процесів і прагнули провести своєчасний економічний аналіз ефективності випуску військових позик та надати пропозиції щодо використання цього інструменту як способу мобілізації додаткових ресурсів для фінансування війни. Так, у статті «Военные займы в теоретическом освещении»⁸ відомий український економіст Михайло Іванович Туган-Барановський назвав три основні джерела, які можуть використовуватися державою для забезпечення військових витрат у період війни – податки, позики і випуск нових грошей. Детально обґрунтувавши кожен з цих напрямків, автор стверд-

жує, що «существенным преимуществом займов перед другими способами финансирования войны является то, что в случае займов отсутствует элемент принуждения. Население добровольно участвует в тягостях войны...»⁹, адже збільшення податків у будь-якому випадку викликало б незадоволення народу, а емісія паперових грошей неминуче призводить до інфляції та знецінення грошей. На думку дослідника резервами для наступних внутрішніх позик був вільний капітал у вигляді заощаджень населення – «в руках у населения скопились огромные сбережения, которые легко могут найти себе приложение в подписке на займ»¹⁰. Обґрунтувавши свою позицію цифрами, автор зазначив, що станом на 1 жовтня 1916 р. загальна сума вкладів перевищила 11 млрд. руб, що було удвічі більше суми вкладів на початку війни. При цьому учений не конкретизував причини такого збільшення, які були далеко не пов'язаними з покращенням життя населення та вивільненням у них готівкових коштів, а наслідком інфляційних процесів та шаленого знецінювання грошей, тотальним дефіцитом товарів першої необхідності та неможливістю конвертації паперових грошей у золоті монети (до яких звикло населення до війни). Більш розширено цю думку продовжив професор М.І. Боголепов у статті «Военные займы и народные сбережения»¹¹, та підтвердив тенденцію «черезвычайного роста сберегательных вкладов» населення під час перших двох років війни. Автор стверджував, що під час війни відбувся значний приплив грошей як у село, так і в робітниче середовище, а заборона продажу алкогольних напоїв та дефіцит на цукор, керосин та інші товари сприяли накопиченню значних вільних коштів, що, у свою чергу, створювало сприятливі умови для залучення їх у державні військові позики. Учений констатував, що до війни «народные слои были чужды ценной бумаге... У нас, ... огромная часть населения живёт в таких условиях, которые совершенно исключают возможность близкого для них знакомства с ценными бумагами»¹². Крім того, на думку вченого, населення «косной и тёмной деревни» як правило з підозрами ставилося до всього нового і незрозумілого, тому необхідно було проводити роз'яснювальну роботу серед простого люду та привчати їх до

нових форм цінних паперів. Він пропонував розпочати знайомство селян і робітників з цінними паперами з поширення у їхньому середовищі білетів державного казначейства, які часто використовувалися як платіжні засоби на рівні паперових грошей, а потім поступово запропонувати їм облігації військової позики. Професор М.І. Боголепов визнавав, що збільшення депозитних вкладів само по собі укріплювало позиції державного кредиту, адже «взносы в государственные сберегательные кассы являются косвенным участием в финансировании войны, так как кассы помещают собранные вклады, главным образом, в военные займы»¹³. Дійсно, пряма участь населення у військових позиках шляхом придбання облігацій є легалізованою формою використання народних коштів для військових потреб.

Дискусію, щодо вибору джерел фінансування війни поміж податками, позиками та випуском паперових грошей було підтримано імперським чиновником В.А. Мукосєєвим у статті «Военные займы России»¹⁴. Обґрунтовуючи статистичними даними невпинний ріст військових витрат, він стверджував, що «нормальным, т.е. экономически безвредным, способом получения средств следует признать займы»¹⁵, при цьому закликаючи народні маси брати активну участь у придбанні облігацій наступного випуску внутрішньої позики. Пропагуючи вигідність придбання облігацій військових позик, автор підтверджував розрахунками розміри нарахування процентів на суми позики, наголошував на тому, що вони звільнені від оподаткування, а також роз'яснював механізм оформлення банківських кредитів в установах Державного банку та ощадних кас під заставу облігацій військових позик. Особливо цінною праця В.А. Мукосєєва була у тому, що він, як фінансист-практик свого часу, провів необхідний порівняльний аналіз попередніх шести військових державних позик 1914–1916 р. за ключовими показниками (відсотковими ставками, емісійним курсом, строками підписки та строками погашення позик, органами та посередниками підписки позик, номіналами облігацій, порядком нарахування та виплатою відсотків за облігаціями військових позик), які були важливі для організації адміністрування військових позик, вказував на помилки, з якими стикався уряд, реалізуючи їх на

практиці, та звернув увагу на окремі сторони організації майбутніх військових позик. В. Мукосєєв підкреслював, що майбутні позики необхідно орієнтувати на широкі маси населення, при цьому рекомендував більш ширше залучати до розміщення облігацій військових позик установи і організації громадського кредитування (товариства малого кредиту, міські громадські банки, дворянський і селянський банки, міські та земські управи та ін.), а також уповноважених посередників (нотаріусів, фабричних інспекторів, торгівельні фірми, промислові підприємства, біржові комітети, споживчі товариства та ін.), які були ближче до народу і могли поширювати облігації більш ефективно.

Професор М.В. Бернацький до питання необхідності випуску внутрішніх позик під час війни, підійшов через призму аналізу стану грошового обігу в Російській імперії у статті «Денежное обращение и займы»¹⁶. Окресливши катастрофічний стан імперської грошової системи, учений зазначав, що «война повлекла за собой приостановку размена бумажных денежных знаков на золото... и чрезвычайные выпуски их для нужд казначейства»¹⁷ і якщо не контролювати цей процес, то «лишние бумажки создают усиленный спрос на товары, запас которых при хозяйственной разрухе сокращается; на этой почве возникает дороговизна и понижение стоимости денег»¹⁸. Автор констатував той факт, що кількість паперових грошей досягла граничної маси. До кінця 1916 р. (станом на 1 листопада) у Російській імперії в обігу знаходилося 8083,3 млн. руб. паперових грошей (при золотому запасі 1560,4 млн. руб., без урахування золотого фонду за кордоном), що майже вп'ятеро більше, ніж на початок війни. Крім того, стан знецінення грошей автор називає «неуравнительным» податком – це коли уряд, який не здатен урегулювати ситуацію, опосередковано фактично забирає частину доходів у людей без їхнього відома. У таких випадках проф. М.В. Бернацький пропонував: «нужно прилагать старания к тому, чтобы путём займов извлекать из обращения крупные суммы и передавать их правительству для затрат; когда последние будут совершены и денежный аппарат вновь наполнится излишними бумажками, следует совершить новый заём»¹⁹.

Тобто уряду не доводилося б випускати нові гроші в обіг для фінансування військових витрат, що мало б позитивний вплив на економіку країни та стримувало б інфляційні процеси у цілому, при цьому збільшувався лише внутрішній борг держави на суму відсотків. Більш того, автор статті рекомендував частину коштів, отриманих від внутрішніх позик, вилучати з обігу взагалі для блага стабілізації грошової системи держави.

Ф. Меньков у статті «Военные займы и частные эмиссии»²⁰, констатує цікаву, як для воєнного періоду, тенденцію поживлення підприємницької активності у вигляді створення нових приватних компаній, або поповнення статутних капіталів діючих підприємств, у т.ч. акціонерних товариств, та зазначав, що цей процес пов'язаний здебільшого з розбалансованістю грошової системи, а не зі сприятливим інвестиційним кліматом. Автор пояснював, що через неконтрольовану емісію паперових грошей «когда на рынок выброшено около 7 миллиардов бумажных денег, на малую ёмкость денежного рынка», та ріст запозичень, коли «сумма наших военных кредитов близится к 20 миллиардам»²¹, в руках окремих підприємців сконцентрувалися значні непродуктивні грошові ресурси, які фактично нікуди їм було дівати, адже війна – це не найкращий час для розвитку підприємництва: недостатність сировини, палива, робочих місць та ін. Автор піддав критиці фінансову політику імперського уряду в частині млявості просування військових позик та наголошував, що єдиним способом вилучення з обігу зайвої грошової маси був механізм внутрішніх державних позик – «до сих пор наши военные займы не снимали с рынка ни одного рубля. Наоборот, сами займы требовали усиленных выпусков, и только потом займы сказывались на уменьшении темпа выпусков кредитных билетов»²². Більш розширено питання довгострокових військових позик в Російській імперії цим же автором було розглянуто у статті «Наши военные займы»²³. Основним висновком автора було те, що «русские военные займы должны преследовать не одну только цель предоставить в руки казначейства новые ресурсы для покрытия военных расходов, но, в то же время, снимать хотя бы только временно с рынка часть выпущенных в обращение бумажных денег. Второе также необ-

ходимо, ибо в противном случае нам не избежать девальвации»²⁴. Саме на значення та необхідність вилучення певної грошової маси засобами військових позик для стабілізації імперської грошової одиниці була звернута увага автора статті. Наводивши приклади позитивного впливу цих заходів в Німеччині та Франції, автор зазначав що в Російській імперії це навіть неможливо, бо приватні банки застосовували відповідні схеми махінацій. Суть цих оборудок полягала у тому, що приватні банки, на які було покладено обов'язок викупу облігацій військових позик, «бравшие 3/5 суммы займа твёрдо, избегают производить уплаты по займу из своих средств. Они на специально льготных условиях закладывают свидетельства нового займа в государственном банке и полученными от последнего средствами главным образом производят уплаты по займам»²⁵. Тоді як інші воюючі країни, що здійснювали внутрішні позики, банкам відводили лише «комиссионную» посередницьку роль, а розміщення внутрішніх позик було зорієнтовано на підприємницьке середовище та населення. Така ситуація нівелювала можливість вилучення з обігу хоч якихось грошей, а «с точки зрения охранения ценности нашего рубля подобную политику нельзя не признать вредною»²⁶. У цілому, ситуацію навколо останній внутрішніх державних позик автор охарактеризував доволі песимістично – «К сожалению, приходится констатировать, что в значительной части частый капитал уклоняется от военных займов, идет на биржевую игру, предпочитает иногда прямо авантюристические предприятия военным займам. Денежный рынок прямо развращён царящей учредительной горячкой и проявившимся открыто грюндерством»²⁷. Ф. Меньков, закликав міністерство фінансів змінити ситуацію, врахувати помилки попередніх позик та навести порядок у цьому процесі, задля підвищення фінансової ефективності наступних військових позик.

Дієвість і результативність внутрішніх позик для вирішення фінансових проблем під час Першої світової війни обґрунтував професор М.І. Фрідман у статті «Роль займов в финансировании войны»²⁸, використовуючи при цьому наукову дискусію, яка склалася у тогочасному науковому фінансовому середовищі.

Аналізуючи наукові доробки теоретика і практика-банкiра, німецького проф. Ріссера, вчений звертав увагу на те, що податки є важливим джерелом у фінансуванні військових потреб, але збільшувати податки під час війни доцільно лише у країнах з розвинутою податковою системою, яка базується на прибутковому принципі (такою як Англія), де податковий тягар більшою мірою покладався на заможне населення. Автор погоджувався з німецьким проф. Ріссером у тому, що збільшення податків не єдине джерело залучення грошових коштів для військових витрат, та констатував його думку про те, що витрати на фінансування війни оптимально мали поділитися за джерелами фінансування у пропорції: одна третина за рахунок податків, а дві третини за рахунок позик. Аналізуючи наукову дискусію, професор М.І. Фрідман у своїй статті навів і протилежну позицію іншого німецького проф. Генріха Дітцеля, який вважав, що військові витрати більшою мірою мають покриватися за рахунок військових позик, «прибегая к налогам только в случае крайности, в качестве вспомогательного ресурса»²⁹. Автор визнавав, що імперський уряд «фактически нынешнюю войну ведут почти целиком на деньги, добытые кредитными операциями»³⁰, тому що позики є фінансово виправданими, зручними у способах отримання (оперативно значними сумами) та більш справедливими з точки зору розподілу податкового навантаження (в майбутньому, хоч і доведеться виплачувати позику і проценти за рахунок тих же самих платників податків, але це витрати майбутніх періодів мирного часу). Проф. М.І. Фрідман, по суті, підтримував наукову думку проф. Г. Дітцеля та наводив приклади інших країн, які в перші роки війни взагалі не підвищували податки, а покривали дефіцит військових витрат за рахунок позик та незначної емісії паперових грошей і лише через затяжний характер війни, в останню чергу, вимушено застосовували податковий механізм. Так, наприклад, Франція за перші два роки війни 1914–1915 рр. взагалі не вводила нових і не збільшувала старих податків (навіть відстрочили введення закону про прибутковий податок до 1916 р.), активно використовуючи механізм зовнішніх і внутрішніх позик. У Франції за цей період, окрім фактичних

планових бюджетних податкових надходжень «около 80% расходов было покрыто разными видами займов и около 20% получено от выпуска бумажных денег»³¹. Аналогічне стримання, щодо росту податків спостерігалось і у Німеччині до 1916 р. – «военные расходы покрываются в Германии почти исключительно займами, и лишь 10%, быть может, выпуском бумажных денег. Про збільшення податків у Російській імперії, автор скупо зазначив, що «у нас оно, как известно имело место»³². Тоді як реалії вказували на інше. У Російській імперії майже з перших місяців війни значно підвищено старі податки (акцизи, державний податок на нерухоме майно, місцеві збори, гербові збори, мита та інші) та введено нові податки (особливий військовий податок з перевезення вантажів, військовий податок, телефонний податок та ін.), а у вересні 1914 р. оголосили першу внутрішню 5% позику на 500,0 млн. руб. Зрозуміло, що ці податки лише латали бюджетну діру від відміни винної монополії в 1 млрд. руб., навіть про сплату відсотків за позиками мова не доходила, а це означало, що всі військові витрати покриватимуться за рахунок кредитних операцій. Враховуючи, що прогнозована сума військових витрат 1916 р. досягала 23 млрд. руб. (військові витрати 1914–1915 рр. склали 17,7 млрд. руб.), дієвим способом поповнення фінансових ресурсів, на думку проф. М. Фрідмана, залишалось – брати нові позики і бажано внутрішні – «займы являются не только главнейшим, но и почти единственным источником средств воюющего государства... Неудача займов означает, в сущности, невозможность воевать... Вне займов государству во время войны грозят или ужасы банкротства на валютной почве, или же поражение, невозможность бороться за свою независимость...»³³.

Як бачимо зі статті проф. М.І. Фрідмана, імперські науковці-фінансисти, розглядаючи питання організації військових позик в Російській імперії, звертали увагу на досвід аналогічних військових позик, які проводилися розвиненими капіталістичними країнами-союзниками Британією, Францією та особливу увагу приділяли аналізу та критиці фінансовим заходам країни противника – Німеччині. З особливою цікавістю та прискіпливістю імперські вчені аналізували німецьку наукову фінансово-

економічну літературу. Зокрема, проф. І.М. Кулішер у статті «Военные займы в Германии»³⁴ провів дослідження ряду брошур, книг і статей німецьких учених (Дідцеля, Брімера, Нейбюргера, Пленге, Ріссера, Генке, Клейндінера), 1912–1913 років публікування. Проф. І.М. Кулішер у всіх працях вищеназваних німецьких науковців вбачав підготовку до війни ще задовго до її початку, оскільки «немцы в своих исследованиях исходят из двух различных, одинаково возможных предпосылок: из мирного времени, с одной стороны, и из состояния войны, будущей войны, которую они считают весьма близкой, с другой стороны»³⁵, а тому, використовуючи теоретичні наукові дослідження (в т.ч. історичний досвід організації позик під час франко-прусської війни 1870 р.), Німецька імперія, на переконання І.М. Кулішера, була «тщательно подготовлена и в финансовом отношении». Крім того, автор, аналізуючи фінансове становище Німеччини перед та на початку Великої війни зазначав, що «германское правительство в дальнейшем приняло сторону того направления, которое признавало необходимым пользоваться не военными налогами, а займами»³⁶, лише в кінці 1915 р. було прийнято податкові закони, які стосувалися оподаткування військових прибутків, підвищено акцизи на тютюн та тютюнові вироби. Детально аналізуючи п'ять позик ворожої країни (основними критеріями оцінки були два показники: кількість учасників позики та суми, отримані від позик у розрізі номіналу облігацій), автор оцінив їх успішними. Позитивним моментом відзначено те, що у Німеччині з кожною позикою зростала кількість учасників, але народними їх не вважав, оскільки, за підрахунками професора, «народ дал государству всего 2/5 собранной суммы» (по суті для цінних паперів такого типу – не поганий показник), а «главную роль играли капиталисты, средние и крупные, которые успели нажить большие суммы при военных поставках, как и на вздорожании товаров и ускорении оборотов во время войны»³⁷, які й були основними передплатниками німецьких внутрішніх позик.

Дещо інша практика фінансової поведінки під час війни була у Великобританії, яку досліджував В.Р. Ідельсон у статті «Рост государственного долга Великобритании»³⁸. Автором було

доведено, що саме ця країна дотримувалася податкового пріоритету у визначенні джерел фінансування війни, керуючись принципом, що «за війну нужно платитъ налогами, не сбрасывая на грядущие поколения путём займов те расходы, за которые должно отвечать нынешнее поколение»³⁹. Але при цьому, британський уряд повністю не відкидав позиковий механізм. Активно використовувалися короткотермінові військові позики різних типів, особлива увага приділялась короткотерміновим казначейським зобов'язанням. На думку автора, британському уряду також не вдалося поширити військові позики серед широких мас населення. Це пояснювалося тим, що оскільки інфляційні процеси підвищували витрати робітників й вони менше заощаджували, а якщо такі кошти були, то вони традиційно розміщувалися в ощадних касах і зазіхати на них уряд не наважувався.

Аналогічно вищеназваним авторам, Ф. Меньков у статті «Военные займы»⁴⁰ детально розглядав військові позики у Німеччині, Англії та Франції. Автор з певним сарказмом описав «великое мастерство» Германії у проведенні своїх військових позик, яке полягало у пропагандистському тиску на населення – «вся германская пресса, весь педагогический персонал и духовенство мобилизируются в дни подписки в целях широкой пропаганды военных займов» і «даже военные операции будут координироваться в целях содействия успеху этого займа»⁴¹. Інша справа, в Англії – країні союзниці, військові займи проводилися виключно на добровільних засадах все «чинно і благородно» – «здесь совершенно отсутствует принудительный принцип. Призывая своих граждан к исполнению патриотического долга, Англия назначает по своим займам тот процент, который обуславливается состоянием денежного рынка»⁴². Автор зазначав, що англійський уряд надавав перевагу не довгостроковим військовим позикам, а випуску короткострокових казначейських бон, які більшою мірою реалізовувалися у підприємницькому середовищі, а не серед населення країни, що дозволяло оперативно мобілізувати значні фінансові ресурси.

Слід звернути увагу на те, що деякі вищеназвані статті були опубліковані у тематичному випуску збірника під однойменною

назвою «Военные займы», який підготовлено до друку в грудні 1916 р., а видано на початку 1917 р., напередодні чергової позики під офіційною назвою «Позика волі, 1917 року» («Заєм свободи»). Випуск збірника наукових статей було здійснено після проведення шести виснажливих військових позик 1914–1916 рр., на загальну суму 8 млрд. рублів. Використавши майже всі фінансові ресурси передплатників перших шести військових позик, ставилося завдання залучити до наступної позики широкі маси населення, які мали певні кошти та представників середнього капіталу, які збагатилися на військових поставках та використовували кошти у господарчому обороті або зберігали їх на депозитах. Характерною особливістю наукових статей, які входили до тематичного збірника «Військові позики», було те, що вони обов'язково містили абзаци з пропагандистськими закликами до населення, на кшталт «нужно понимать, что каждая сотня рублей, полученная путём займа, избавляет Россию от такой же лишней сотни бумажных денег... Успех военных займов должен показать степень политической зрелости России»⁴³ або «займы – народное дело, как народной стала нынешняя война. Успех займов, это – спасение от разора, вызываемое наводнением бумажных денег, это – спасение от иноземного ига. Содействовать распространению займов – первый долг каждого сознательного гражданина»⁴⁴, «популяризация государственных займов в народной среде ценна не только в интересах текущего дня, она ценна с точки зрения последующего размещения государственного долга, что займет долгие годы»⁴⁵ та інше. Імперські науковці авторитетно, з наведенням фактів і необхідних статистичних даних, виправдовували доцільність уже випущених імперським урядом внутрішніх військових позик та обґрунтували необхідність та нагальність у випуску нових військових позик. Але при цьому основна мета позик залишалась не прихованою – отримання урядом Російської імперії коштів для фінансування війни, ціною життя та зубожіння свого власного народу – у цьому сутність політики самодержавної Росії.

¹ *Боголепов М.И.* Война и деньги // Вопросы мировой войны: статьи / Боголепов М.И. – Пг.: изд-во юрид. книжного склада «Правда», 1915. – С. 398–442; *Боголепов М.И.* Военные займы и народные сбережения // Военные займы: сборник статей – Петроград: Типография «Правда», 1917. – С. 103–115.

² *Мигулин П.П.* Двухмиллиардный заём // Новый экономист. – 1916. – № 11. – С. 2–5.

³ *Меньков Ф.А.* Военные займы и частные эмиссии // Новый экономист. – 1916. – № 34. – С. 6–9; *Меньков Ф.* Военные займы // Новый экономист. – 1916. – № 35. – С. 6–8; *Меньков Ф.* Наши военные займы // Новый экономист. – 1916. – № 36. – С. 5.

⁴ *Мукосеев В.А.* Военные займы России // Военные займы: сборник статей – Петроград: Типография «Правда», 1917. – С. 142–2194.

⁵ *Туган-Барановский М.И.* Военные займы в теоретическом освещении // Военные займы: сборник статей – Петроград: Типография «Правда», 1917. – С. 5–25; *Туган-Барановский М.И.* Русская кооперация и заём Свободы // Петроград, 1917; *Туган-Барановский М.И.* Откуда берутся деньги для войны // Петроград, 1917.

⁶ *Фридман М.И.* Роль займов в финансировании войны // Военные займы: сборник статей – Петроград: Типография «Правда», 1917. – С. 116–141.

⁷ *Яснопольский Л.* Внутренние и внешние займы // Русские ведомости. – 1916. – 8 апреля; *Яснопольский Л.* Военные выпуски кредитных билетов // Русские ведомости. – 1916. – 9 марта.

⁸ *Туган-Барановский М.И.* Военные займы в теоретическом освещении // Военные займы: сборник статей – Петроград: Типография «Правда», 1917. – С. 5–25.

⁹ *Туган-Барановский М.И.* Военные займы в теоретическом освещении // Военные займы: сборник статей – Петроград: Типография «Правда», 1917. – С. 8.

¹⁰ Там само. – С. 23.

¹¹ *Боголепов М.И.* Военные займы и народные сбережения // Военные займы: сборник статей – Петроград: Типография «Правда», 1917. – С. 103–115.

¹² Там само – С. 106–107.

¹³ Там само. – С. 113.

¹⁴ *Мукосеев В.А.* Военные займы России // Военные займы: сборник статей – Петроград: Типография «Правда», 1917. – С. 142–194.

- ¹⁵ Там само. – С. 150.
- ¹⁶ *Бернацкий М.В.* Денежное обращение и займы // Военные займы: сборник статей – Петроград: Типография «Правда», 1917. – С. 81–102.
- ¹⁷ Там само. – С. 81.
- ¹⁸ Там само. – С. 91.
- ¹⁹ Там само. – С. 97.
- ²⁰ *Меньков Ф.А.* Военные займы и частные эмиссии // Новый экономист. – 1916. – № 34. – С. 6–9.
- ²¹ Там само. – С. 8.
- ²² Там само. – С. 7.
- ²³ *Меньков Ф.* Наши военные займы // Новый экономист. – 1916. – № 36. – С. 5–8.
- ²⁴ Там само. – С. 6.
- ²⁵ Там само. – С. 7.
- ²⁶ Там само.
- ²⁷ Там само.
- ²⁸ *Фридман М.И.* Роль займов в финансировании войны // Военные займы: сборник статей – Петроград: Типография «Правда», 1917. – С. 116–141.
- ²⁹ Там само. – С. 117.
- ³⁰ Там само. – С. 117–118.
- ³¹ Там само. – С. 131.
- ³² Там само. – С. 138.
- ³³ Там само. – С. 141.
- ³⁴ *Кулишер И.М.* Военные займы в Германии // Военные займы: сборник статей – Петроград: Типография «Правда», 1917. – С. 26–62.
- ³⁵ Там само. – С. 26.
- ³⁶ Там само. – С. 36.
- ³⁷ Там само. – С. 60.
- ³⁸ *Идельсон В.Р.* Рост государственного долга Великобритании // Военные займы: сборник статей – Петроград: Типография «Правда», 1917. – С. 63–80.
- ³⁹ Там само. – С. 69.
- ⁴⁰ *Меньков Ф.* Военные займы // Новый экономист. – 1916. – № 35. – С. 6–8.
- ⁴¹ Там само. – С. 7.

⁴² *Меньков Ф.* Военные займы // Новый экономист. – 1916. – № 35. – С. 6–7.

⁴³ *Туган-Барановский М.И.* Военные займы в теоретическом освещении // Военные займы: сборник статей – Петроград: Типография «Правда», 1917. – С. 23.

⁴⁴ *Фридман М.И.* Роль займов в финансировании войны // Военные займы: сборник статей – Петроград: Типография «Правда», 1917. – С. 141.

⁴⁵ *Боголепов М.И.* Военные займы и народные сбережения // Военные займы: сборник статей – Петроград: Типография «Правда», 1917. – С. 115.

The article analyzes the scientific heritage of the pre-revolutionary economists about the problems of the internal military loans during the First World War. The author has proved that imperial scientists authoritatively and with the facts and the necessary statistics were justifying the feasibility of the issued by the imperial government military loans and substantiated the necessity and urgency in the issue of new military loans. At the same time in the writings of the scientists of that time was not concealed the main purpose of the military loans of the Russian Empire government – to achieve the funding for the war, the cost of which were the living and poverty of it's own citizens.

Keywords: *World War I, Ukraine, Russian Empire, state (national) budget, soldiery loans, bonds, paper monies, money system, financial policy.*